

Tekst: Jan van Hooydonk
Beeld: Corbino

‘Vrijzinnigheid is ons lot’

God als persoon? “Een moeizame gedachte”, zegt Laurens ten Kate, kersvers hoogleraar Vrijzinnige Religiositeit en Humanisme. Hij gelooft niet in een God die bestaat, maar is wel kerkelijk en kent uit eigen ervaring de waarde van christelijke rituelen.

Zijn vader was gereformeerd predikant, “een echte ARP’er, een doener; het ging hem om de praktijk, theoretische kwesties boeiden hem niet zo”. Moeder was “intellectueel ingesteld en daarnaast een echte domineesvrouw. Vader en moeder vormden samen een hechte tandem, ze leefden zeven dagen per week voor hun gemeente. Ik heb hen daarin altijd zeer bewonderd.” Dat zoon Laurens ten Kate (57) na de middelbare school theologie ging studeren, was dus niet zo vreemd. Of misschien toch ook wél? Want, herinnert hij zich, “ik was absoluut niet gelovig op de manier van mijn ouders. Dat er ergens een God zou bestaan en dat die God met mij dingen zou doen, vond ik al heel jong een moeizame gedachte.” Niettemin, het verschijnsel religie – “het enorme spel van verhalen, rituelen en beelden waarin het spreken in termen van iets buiten de mens als een belangrijke bron van zingeving wordt gezien” – liet hem niet meer los. Dat is nog steeds zo. Hij heeft er, zo zal in het gesprek blijken, zijn hoofd en zijn hart aan verpand.

Zijn intellectuele pad voerde hem al tijdens zijn studie van de godgeleerdheid naar de godsdienstfilosofie en daarna van diverse theologische-wijsgerige werkomgevingen naar de Universiteit voor Humanistiek te Utrecht (UvH). Daar bekleedt hij sinds kort de nieuwe leerstoel Vrijzinnige Religiositeit en Humanisme.

U bent religieus, maar niet gelovig of kerkelijk?

“Het religieuze bepaalt mee mijn leven. Maar of ik ook gelovig ben? Het hangt er maar van af wat je onder geloof verstaat – geloven in een bestaande God, geloven in een betere toekomst voor de mens, geloven dat er dimensies in het leven zijn die je niet in je greep kunt krijgen? De Italiaanse filosoof Gianni Vattimo schreef een boek dat heet *Ik geloof dat ik geloof*. Die titel betekent: ik weet niet wat geloven inhoudt, maar ik weet zeker dat geloven voor mensen van nu een belangrijke, zij het raadselachtige ‘praktijk’ is. In die zin ben ik wel degelijk gelovig.” En kerkelijk? “Ik ben in Utrecht lid van de Domkerkgemeente. Ik kom er af en toe. Mijn vrouw en ik hebben onze kinderen laten dopen, want een kind krijgen is een geschenk.”

U gelooft niet in het bestaan van God, maar bent wel kerkelijk. Die combinatie lijkt me niet zo gebruikelijk.

“Ik vind ‘bestaan’ inderdaad niet het meest wezenlijke van God. Ik verbind de naam van God met iets in de mens dat duidt op het onverwachte, het niet-beheersbare, op wat filosofen transcenden-

tie noemen. Als de naam van God staat voor die dimensie, even onbeholpen als betekenisvol, dan spreek ik graag over God. Ik vermoed dat veel mensen in en buiten de kerken, afgezien dan van een bepaalde orthodoxie, dicht bij deze opvatting van God staan. Dat noem ik religieuze vrijzinnigheid: God als vraag aan de mens.”

Religie als fictie, werk van verbeelding?

“Dat is hoe theoloog Harry Kuitert de religie ziet: ‘Alles wat van boven komt, komt van beneden.’ Dat is zeker niet mijn positie. Religie is niet alleen een menselijk verschijnsel. Religie staat voor de menselijke poging om je te verhouden tot iets wat aan onze menselijke wereld ontsnapt. Echter, dat wat ontsnapt breekt in op onze ervaring... Transcendentie ‘bestaat’ als datgene wat niet van ons is en ons ondervraagt: geen andere wereld, maar ‘het andere’, zoals Levinas en Derrida het noemen, dat ons vanuit onze wereld onderbreekt en openbreekt. Het is de transcendentie van de vreemdeling, de vluchteling, om maar bij de pijnlijke actualiteit van deze dagen te blijven; maar ook van muziek, van erotiek, alles wat met tijdelijk zelfverlies te maken heeft.”

Wat voegt zó geloven aan het leven toe?

“Het menselijk leven heeft twee kanten. Enerzijds zijn we wezens die dankzij onze rationele vermogens de mogelijkheid hebben om greep te krijgen op de dingen en de natuur, de wereld aan ons te onderwerpen. Anderzijds zijn er ➔

binnen die wereld van de rationaliteit altijd weer lege plekken, doen zich blinde vlekken voor: dingen die niet te verklaren zijn en niet om te zetten zijn in productie of waarheden. Affiniteit met die 'rest' is uiterst belangrijk om het menselijk leven als geheel te leven. Een voorbeeld? Denk aan de gigantische luchtballonnen die meekomen in het krachterspel van de vrije markteconomie. Ja, het kapitalisme heeft ons veel voorspoed, welvaart en vrijheid gebracht, maar daarbinnen ontploffen zich ook voortdurend processen die we niet in de hand hebben en die de wereldeconomie zo maar te gronde kunnen richten. Midden in de gebieden van economische rationaliteit en maakbaarheid stuiten we dus op iets wat niet klopt, iets wat wrikt. Religie leert ons daarmee affiniteit te hebben. Zij leert ons een zekere bescheidenheid en geeft ons daardoor de mogelijkheid om als het nodig is een andere weg te kiezen. In een tijd van neoliberale omarming van de vrije markt is zo'n andere weg hard nodig. Ook daar zie ik een uitdaging voor de vrijzinnige bewegingen."

Wat betekent vrijzinnigheid voor u?

"Historisch gezien heb je het bij vrijzinnigen over stromingen binnen het protestantisme die gekenmerkt wordt door een niet-dogmatische houding, relativiteitszin, openheid voor de moderne cultuur. Die houding is niet het exclusieve eigendom van kerkelijke groeperingen die zich sinds de negentiende eeuw 'vrij' of 'vrijzinnig' noemen. Remonstranten en doopsgezinden hebben veel oudere wortels, en delen ook in een vrijzinnige blik op de wereld. En ook in het katholicisme zijn er talloze vrijzinnige interventies geweest, en ze zijn er in onze tijd alleen maar méér, ondanks de conservatieve wind die hier van bovenaf in ons gezicht waait. Maar voor mij staat vrijzinnigheid voor nog iets breders, dat het niveau van kerken en groeperingen overstijgt: het is de bestaansconditie van de hedendaagse mens, waarmee ik bedoel dat niemand in onze tijd nog uit kan gaan van een voorgegeven zin. Zin moeten we zelf zoeken. Zo opgevat is vrijzinnigheid niet

'Ik heb veel respect voor orthodoxen. Zij worstelen net zo goed als ik'

Paspoort

Laurens ten Kate (Utrecht, 1958) is bijzonder hoogleraar Vrijzinnige Religiositeit en Humanisme aan de Universiteit voor Humanistiek (UvH) te Utrecht.

- Studeerde theologie en filosofie en promoveerde in 1994 aan de Katholieke Theologische Universiteit Utrecht op een proefschrift over de Franse denker George Bataille, 'De Lege plaats'.
- Was o.a. werkzaam aan de Theologische Universiteit Kampen, het Heyendaal Instituut (Nijmegen) en de Vrije Universiteit en als redacteur van uitgeverij Boom.
- Is basisdocent aan de Internationale School voor Wijsbegeerte, te Leusden.
- Sinds 2002 hoofddocent filosofie en religiestudies aan de UvH.
- Houdt op 11 mei a.s. zijn inaugurele rede als hoogleraar aan de UvH.
- Woont met zijn vrouw Heleen Rippen en hun zonen Schalk (14) en Herre (11) in Utrecht.

zozeer onze keuze als ons lot: een lot dat lastig is, maar ook kansen biedt. Vergis je niet: dat geldt evenzeer voor mensen die zich vrijzinnig noemen als voor mensen die zich orthodox noemen of zelfs fundamentalist zijn. Wij delen hetzelfde wetenschappelijke wereldbeeld. Ook wie houvast zoeken in de natie – PVV'ers bijvoorbeeld – of in hun religie – sommige moslims – ontwerpen zelf hun antwoord en geven daar dan vervolgens zelf een absolute status aan."

Maar zelf kent u dat houvast niet?

"Ik houd er niet van om vrijzinnigheid en orthodoxie, of vrijheid en vastigheid, tegenover elkaar te stellen. Ik ben het in veel gevallen niet met orthodoxen eens, maar ik heb veel respect voor hen. Zij worstelen net zo goed als ik. Soms zijn zij door hun gehechtheid aan een hele heldere traditie zelfs beter dan vrijzinnigen in staat om in vrijheid daadkrachtig op te treden. Ik vind het opmerkelijk dat het juist een wethouder van de Christen-Unie is die op dit moment in Enschede zonder voorbehoud en gedraai de bouw van een azc bepleit, en met de lokale bevolking in discussie gaat."

U werkt aan de Universiteit voor Humanistiek. Het humanisme is ook een religie?

"Het humanisme kent een sterk geloof in de mogelijkheid om de wereld een menselijke gedaante te geven. En in de mogelijkheid van de mens om zin te geven aan het leven. Humanisten kunnen er echter niet omheen dat zij hun gerichtheid op humanisering en zingeving delen met grote segmenten van het christendom en de islam. Daarom spreekt de humanistiek bij voorkeur over 'inclusief humanisme'. Zoals vrijzinnigheid niet alleen te vinden is binnen de vrijzinnige kerken, is ook het humanisme niet alleen te vinden binnen het Humanistisch Verbond. Het klassieke, antireligieuze humanisme schiet tekort. Het definieert humanisme exclusief en negatief, als dat wat het niet is. Inclusieve humanisten daarentegen zoeken naar een positieve omschrijving. Daarmee voel ik me sterk verwant."

U doet binnen uw leerstoel onder meer onderzoek naar sterfelijkheid en dood.

Humanisten staan op dat terrein met lege handen?

“Geen lege handen, wel veel onzekerheid: die leidt tot intense discussie en het zoeken naar bijvoorbeeld humanistische rituelen. Binnen onze universiteit wordt onderzoek gedaan naar goed ouder worden. In dat onderzoek is opmerkelijk weinig aandacht voor het levenseinde. Er zijn meters literatuur over de kunst van goed ouder worden, maar de verbinding met de vraag of en zo ja hoe we ‘goed’ kunnen sterven wordt nog weinig gelegd.

Bestaat er zoiets als een ‘voltooid leven’ en mag of kan je die voltooiing zelf ter hand nemen? Veel humanisten zullen die vraag bevestigend beantwoorden. Ik zie de dood als een grenservaring. Het idee van het voltooide leven houdt in dat je die grens kunt kennen en binnen de controle van je handelen kunt trekken. Ik ben het eens met Christa Anbeek en Frits de Lange: dat te denken is een mythe die veel te maken heeft met de medicalisering van onze cultuur die gericht is op het vermijden van pijn en lijden. Anderzijds zie ik ook het gelijk van hun seculiere critici. Mensen staan voor de taak zinzoeker te zijn, hun leven zelf in te richten, tot in de dood en het lijden. Maar hoe doe je dat als stervende? Hoe kun je handelen in een situatie waarin het handelen je ontsnapt en je je vooral moet overgeven? Dat is niet gemakkelijk!”

Dat is ook niet gemakkelijk voor degenen die achterblijven.

“Ja... dat is ontzettend moeilijk toch?” (Lange stilte.) “Dat is iets waar ik zelf tot in mijn diepste emoties mee zit. Mijn broer is een jaar geleden plotseling overleden... mijn jongere, zo geliefde broer, mijn *soulmate*. Dat heeft een enorm gat geslagen. Het treft me steeds weer hoe zeer ik in verlegenheid ben hoe daarmee om te gaan.

Ik herinner mij dat ik staande bij het graf van mijn broer, te midden van honderden seculiere vrienden en vriendinnen van hem – ook mijn broer was niet gelovig – een moderne variant van de katholieke absoute uitspraak (laatste gebed bij het graf, *JvH*). ‘Meer dan zijn

lichaam blijft ons zijn naam.’ Bijna iedereen vond dat indrukwekkend. ‘Waar staat dat?’, wilden ze weten. ‘Of zelf bedacht...?’ Het lichaam moet je achterlaten. Geen verwijzing naar de ziel of de geest of een hierna-maals. Alleen maar: de naam. ‘Laten we de naam die wij hier uitspreken, met ons meedragen.’ De doden zijn wel dood, maar daarmee zijn ze nog niet weg. Ze blijven ons begeleiden, achtervolgen: troostend en pijnlijk tegelijkertijd.

Wat kun je als nabestaande nog doen? Zeggen: dood is dood? Dat zou te weinig zijn, voor christenen en voor humanisten. Zo’n antwoord schiet tekort omdat de dood te moeilijk is. We kunnen de dood niet in onze greep krijgen. De vraag is dan: hoe kunnen we aan het onduidbare toch vorm geven? Hoe kunnen we, om het in de geest van Nietzsche te zeggen, dansen rond de lege plek van de dood?

Op die manier probeer ik onderzoek naar nieuwe betekenissen van vrijzinnigheid en humanisme te verbinden met de studie van ouder worden, sterven en rouw. Met hoofd en hart, want wetenschap is ook een dansritueel, streng en precies: een dans rond wat we niet weten.” ●

Eenvoud

Probeer eens een antwoord te krijgen op de vraag waar je ten diepste naar verlangt. Misschien lukt dat niet met een. Dan kan de vraag helpen waar je als kind van genoot. Waar smulde je van toen je nog klein was? Misschien hield je van knutselen, lezen, alleen zijn. Dikke kans dat je van je oude liefhebberij nu enorm zal opknappen.

Met m’n klusjesman zit ik te genieten van de gulle herfstzon. Tot mijn verrassing biecht deze hippe bink op dat hij nog steeds verlangt naar Swiebertje.

Ik krak bijna door de half vergane rieten stoel. Als ik iemand al m’n hele leven op handen draag is het die zwerver van weleer. Naar Saar en haar keuken met zwart-wittegels verlang ik. Naar Swiebs hooiberg onder Gods ruime hemelrond. Naar Malle Pietje en zijn witte vogel.

De klusjesman heeft flink veel berkenhout afgeleverd. Voor m’n houtkachel. Een pannetje water blijkt er binnen de kortste keren van aan de kook te raken. Hoe eenvoudig kan het leven zijn. Groenten in de tuin, hout, pan op de kachel. De klusjesman oppert blij dat die kachel de perfecte manier is om draadjesvlees te stoven. Net als toen.

Nu gaat hij Swieb spelen door de houtblokken onder het afdakje in de tuin te stapelen. Ik speel Saar en bedenken hoe vreemd het is dat ik me niets knussers kan voorstellen dan een pruttelend stoofschoteltje op berkenhout, maar dat ik al jaren geen kapotge-maakt rundvlees meer verdragen kan. Hoezeer ik ook verlang naar toenemende eenvoud, mijn leven lijkt toch ingewikkelder te zijn geworden dan dat van Saartje. Hoe kan dat? Zij was toch mijn rolmodel?

Maar de tijden, dat zijn wij, zei kerkvader Augustinus lang geleden al. Wij zijn de wereld op drift, de angst voor het onbekende, het drama van de vluchtelingen, ons niet-weten, de voortschrijdende herfst.

Ik staar in het vuur en hoor mijn jeugdheldin Saar zacht vragen: ‘Waar genoot je als kind van?’ ‘Van jou’, prevel ik. Heel eenvoudig. Van jouw liefde ten opzichte van wie jouw keukendeur ook maar opentrok.

In haar aangeharkte dorp flirtte Saar openlijk met die bepaald niet ingeburgerde landloper Swieber. Wat hield ik van hun waaghalzerij! Waar genoot ik als kind van? Van uitburgeren! Net als Saar! Open die keukendeur! Weg met de angstige spelregels van de veldwachter. Ik gooi hout in de kachel en zie de vlammen dansen. En Saartje? Saartje lacht.

Annemiek Schrijver is journalist en presentator bij KRO-NCRV.

